

УДК 159.92

Андрєєва Ярослава Федорівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

e-mail: yaroslava_an@ukr.net

ORCID: 0000-0003-3954-2731

Литовченко Ніна Федорівна, кандидат психологічних наук, доцент кафедри загальної та практичної психології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

e-mail: nina.lytovchenko@gmail.com

ORCID: 0000-0002-7358-070X

ПРОБЛЕМА ПРОЯВІВ ДІАЛОГІЗМУ РЕЛІГІЙНОЇ ОСОБИСТОСТІ

Анотація

Мета. У статті діалогічна активність особистості, її розвиток розуміється як саморух у системі стосунків з іншими, як необхідна умова існування самої особистості. Діалогічність міжособистісної взаємодії передбачає створення єдності смислів і цілей суб'єктів, що визначає співробітництво як важливу ознаку ефективної взаємодії. Емпіричне дослідження спрямоване на аналіз специфічних особливостей прояву діалогічності релігійної особистості.

Методи. Застосовані комплекс теоретичних та емпіричних методів, методи математичної статистики. Для проведення емпіричного дослідження застосовані методики: Шкала персональної релігійності Р. Яворського; «Спрямованість особистості в спілкуванні» С. Л. Братченко (НЛО-А); Шкала діалогічності міжособистісних стосунків (С.В. Духновського).

Висновки. Отримані емпіричні дані засвідчують відсутність діалогічної спрямованості у спілкуванні у досліджуваних вибірці і переважання маніпулятивної, корисливої і конформістської установок. У міжособистісному

спілкуванні досліджуваних переважають показники середнього рівня діалогічності.

***Ключові слова:** діалог, діалогічна інтенція, діалогічна взаємодія, діалогічна спрямованість, релігійна особистість.*

Андреева Ярослава Федоровна, кандидат психологических наук, доцент кафедры психологии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича

Литовченко Нина Федоровна, кандидат психологических наук, доцент кафедры общей и практической психологии Нежинского государственного университета имени Николая Гоголя

ПРОБЛЕМА ПРОЯВЛЕНИЙ ДИАЛОГИЗМА РЕЛИГИОЗНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

***Цель.** В статье диалогическая активность личности, ее развитие понимается как самодвижение в системе отношений с другими, как необходимое условие существования самой личности. Диалогичность межличностного взаимодействия предполагает создание единства смыслов и целей субъектов, что определяет сотрудничество как важный признак эффективности взаимодействия. Эмпирическое исследование направлено на анализ специфических особенностей проявления диалогичности религиозной личности.*

***Методы.** Применен комплекс теоретических и эмпирических методов, методы математической статистики. Для проведения эмпирического исследования использованы методики: Шкала персональной религиозности Г. Яворского; «Направленность личности в общении» С. Л. Братченко (НЛО-А); Шкала диалогичности межличностных отношений (С.В. Духновського).*

***Выводы.** Полученные эмпирические данные свидетельствуют об отсутствии диалогической направленности в общении у испытуемых выборки и*

преобладание манипулятивной, корыстной и конформистской установок. В межличностном общении исследуемых преобладают показатели среднего уровня диалогичности.

Ключевые слова: *диалог, диалогическая интенция, диалогическое взаимодействие, диалогическая направленность, религиозная личность.*

Andriieva Y.F. PhD (Psychology), assistant professor of the chair of psychology, Chernivtsi National University named after Yuri Fedkovich

Lytovchenko N.F. PhD (Psychology), assistant professor of the chair of general and practical psychology, Nizhin State University named after Mykola Gogol

THE RELIGIOUS PERSONALITY DIALOGISM MANIFESTATION ISSUE

Summary

The purpose of the study. *In the article dialogue activity of personality, its development is seen as self-movement in relationship system, as a prerequisite for the existence of one's personality. Dialogicity of interpersonal interaction suggests establishment of individuals' unique meanings and goals, which defines cooperation as an important sign of effective interplay. An empirical research aims to analyze specific patterns of religious personality dialogism.*

Design and Methods. *The complex of theoretical and empirical methods, mathematical statistics techniques are applied. The empirical research is conducted using the following methodology: The scale of individual religiosity by R. Yavorskii; "The personality directedness in communication" by S.L. Bratchenko (NLO-A); Interpersonal relationships dialogism scale (S.V. Dukhnovskii).*

Implications. *Empirical evidence suggests the absence of a Dialogic orientation in communication among sample group and the predominance of manipulative, self-interested and conformist mindset. Studied sample group shows an average level of Dialogism in interpersonal communication.*

Keywords: dialogue, dialogic intention, dialogic interaction, dialogic orientation, religious personality.

Постановка проблеми і актуальність дослідження. У сучасній психології релігії під поняттям «релігійна особистість» розуміється людина, яка вірить у Бога як творця і промислителя світу, що суттєвим чином позначається на ціннісно-смысловій сфері особистості. За Г.-В. Олпортом [12], слід розрізняти зовнішню (extrinsic) та внутрішню (intrinsic) релігійність, що співпадає за сутнісними характеристиками з поняттями «персональна» та «аперсональна» релігійності у трактуванні М. Аргайла і Б. Бейт-Халлами [13]. Р. Яворський трактує персональну релігійність як особистісно-центровану форму релігійності християн. Серед інших характеристик, їй властиві почування духовної свободи й відповідальності та відповідну їм екзистенційно відповідальну поведінку. Разом з іншими характеристиками, персональна релігійність обумовлює формування релігійної зрілості, серед важливих аспектів якої – толерування до «інакості» іншого та інтегральність, тобто «пов'язаність життя суб'єкта з його релігійно-моральними принципами, більш-менш стале перенесення того, в що він вірить, у його повсякденне життя, фундаментальна єдність того, в що людина вірить, що визнає, з тим, у чому вона задіяна» [13].

Таким чином, можна передбачити, що релігійна особистість (по типу intrinsic чи то персональної) буде демонструвати явно виражену діалогічну інтенцію у взаємодії з навколишнім. У сучасній психології неklasична ідея діалогу як особливої смислопороджувальної реальності не зводиться до звичайного передавання інформації або інших односпрямованих процесів. Діалог в цьому підході не лише форма міжособистісної взаємодії, а й форма взаємодії з навколишнім світом, а також форма взаємодії із самим собою.

Діалог можна розглядати як перманентний процес, що супроводжує всяку пізнавальну діяльність суб'єкта: від реконструкції перш за все безпосереднього предметно-смыслового контексту, встановлення його рамок та ієрархій до виникнення нових контекстів на основі і на фоні багатьох наявних, мінливих контекстів [2, 3, 5]. Результати пізнавальної діяльності постійно включаються в мережу контекстів, знову і знову змінюючи їх і породжуючи нові у результаті процесів розуміння та подальшої інтерпретації дійсності. в ході пізнання й осмислення дійсності суб'єкт виходить з певного тлумачення, власної інтерпретації навколишньої реальності, яка представляє собою не просто її пояснення, але таке пояснення, що логічно витікає з конкретного змістовного розуміння матеріального та духовного світу і спрямоване на розкриття сутності дійсності в ціннісних, смислонасичених визначеннях [2, 3, 5].

Мета статті: дослідити та проаналізувати особливості проявів діалогізму релігійної особистості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У будь-якій ситуації спілкування відбувається взаємодія суб'єктивних уявлень людей про об'єкт спільної діяльності, взаємовплив мотивів, цілей, установок партнерів. Розвиток і взаємовплив інтелектуальних, емпатійних та оціночних характеристик процесу осмислення відбувається за умови рівновідповідальної активної взаємодії суб'єктів: дослідженнями О. Ю. Артем'євої показано, що у діадичних взаємодіях логіка та інтенсивність перебудови смислів залежать від належності членів діади до активного чи пасивного типу – оптимальна перебудова відбувається у діадах “Активний-Активний” [1]. Зовнішній діалог розвиває, уточнює діалог внутрішній, який виводить клієнта за межі початкового розуміння, трактування ситуації, сприяє поступовому (методом мінімальних змін) розхитуванню суб'єктивного попереднього уявлення [3], [4], [5].

Аналіз наукових публікацій останніх років дозволяє констатувати активне становлення нової дослідницької методології – діалогічної, «яка рухається від інтроспективної (методологія першої особи, що базується на самоаналізі) через екстраспективну (методологія третьої особи, що засновується на відстороненому, опосередкованому спостереженні) до діалогічної (методології другої особи)» [5].

Діалогічна активність особистості, її розвиток, що розуміється як саморух у системі стосунків з іншими, - необхідна умова існування самої особистості. Відповідаючи на запитання про сутність людського існування, людського буття, М.Бубер вказує на те, що людське існування визначається відносинами, і людина не може прийти до людського існування іншим шляхом, крім діалогу; саме діалог є онтологічним центром життя. Філософ аналізує два типи стосунків людини, які він назвав “Я-Ти” і “Я-Воно”. В розрізненні Ти і Воно виражена відмінність між відношенням людини як до суб’єкта і як до об’єкта...” [4, с. 16]. Підхід “Я – Ти”, на думку філософа, створює істинно людське існування. В міркування про міжособистісну комунікацію філософ вводить поняття “Інший”. “Інший” – це те, що не є “Я”, інший по відношенню до мене, і в той же час подібний до мене суб’єкт, який володіє властивостями особистості. Принциповим для діалогічного підходу є те, що до цілісності людського існування можна підійти лише через взаємодію із іншим self. М.Бубер стверджує, що єдиним справжнім способом буття людини може бути лише діалог.

М.Бахтін визнавав діалог як один із найважливіших методологічних принципів гуманітарного пізнання. Він вважав, що діалог – це не лише універсальний метод дослідження людської особистості, а й універсальний метод дослідження всіх видів духовної культури людства. Спілкування не може бути продуктивним без розуміння людьми один одного, без справжнього діалогу. У масштабі духовної культури людства, яка створена із духовної культури кожної особистості, розвиток і збагачення культур відбувається лише при їх спілкуванні,

основою якого є розуміння-діалог. Розкрити й зрозуміти себе стає можливим лише у взаємозв'язках, у діалозі, коли інший дозволяє Я виміряти себе самого [2].

С.Л.Братченко [3] та ін. розглядає діалог як комунікативне співробітництво, як взаємодію різних логік, точок зору. Співробітництво як одна зі стратегій діалогічної взаємодії характеризується виявленням потреб, інтересів обох сторін, обговоренням їх, пошуком прийнятного рішення, формуванням альтернативних варіантів вирішення проблем не може бути реалізоване інакше, як на підставі актуалізації діалогічних інтенцій усіх партнерів по спілкуванню. Діалогічні механізми міжособистісної взаємодії обумовлюють рівноцінну паритетну взаємодію смислів у процесі інтерсуб'єктної комунікації, що конститує породження, синтез нового смислу. Іншими словами, діалогічність взаємодії передбачає створення єдності смислів і цілей суб'єктів, що визначає співробітництво як важливу ознаку реальної взаємодії.

Виклад основного матеріалу. Емпіричне дослідження спрямоване на аналіз специфічних особливостей прояву діалогічності особистості. У дослідженні взяли участь 40 осіб віком від 25 до 40 років. На початку дослідження було запропоновано Шкалу персональної релігійності Р. Яворського, згідно з якою досліджуваним необхідно було самостійно визначити свій рівень релігійності від 1 до 10 балів, де 1 відповідає абсолютному атеїзму, а 10 - щирій та глибокій вірі в Бога. Вибірку склали досліджувані, які позначали свій індивідуальний рівень релігійності від 6 балів та вище. Розподіл виявився наступним: 35% респондентів оцінили свій індивідуальний рівень релігійності 9 балів, 25% – 10 балів, 20% – 8 балів, 15% – 7 балів, та 5% - 6 балів.

Опис застосованих методик. Методика «Спрямованість особистості в спілкуванні» С. Л. Братченко (НЛО-А). Спрямованість у спілкуванні розуміється як сукупність більш менш усвідомлених особистісних смислових установок та ціннісних орієнтацій у сфері міжособистісного спілкування, як індивідуальна

«комунікативна парадигма». Дана парадигма включає в себе уявлення про сенс спілкування, його цілі, засоби, бажані та допустимі способи поведінки у спілкуванні.

Шкала діалогічності міжособистісних стосунків (С.В. Духновського). В даній методиці головними складовими діалогічності виступають самоцінність стосунків та їх конструктивність.

Отримані за методикою «Шкала персональної релігійності» Р. Яворського результати відображені в діаграмі на рис 1.

Рис. 1 Порівняльна діаграма результатів, отриманих за підшкалами «Шкали персональної релігійності»Р. Яворського (у %)

Аналіз даних, отриманих за методикою Р.Яворського, показує, що 25% досліджуваних виявили високий рівень персональної релігійності, що означає переживання надзвичайно близького контакту із богом, як особистістю. В цьому контакті людина бере участь всією своєю суттю. Особистість як суб'єкт релігійних відносин з Богом залучає все своє «Я» в безпосередній зустрічі з Божественним «Ти», усвідомлює, що сама формує свої відносини з Богом та відчуває свою відповідальність за цей процес. Стосунки з Богом характеризуються, за уявленням досліджуваних, активною присутністю та любов'ю. Саме це інтерпретується як

головна, вічна та незмінна цінність, яка однак не протидіє ніяким чином її відкритості до нових знань та досвіду.

У 35 % досліджуваних персональна релігійність проявляється нижчими показниками. Це інтерпретується як специфічний тип відносин з Богом, в яких Бог сприймається як об'єкт чи інструмент задоволення егоїстичних потреб людини. Такі стосунки зазвичай мають форму одностороннього монологу з боку людини. Безособова релігійність заснована на імітації та іноді характеризується ознаками забобонності. Контакт з Богом для таких людей підкоряється іншим цілям та досягненню інших цінностей, а не самого Бога. В подібних стосунках особистість часто відчуває зовнішній примус або залишається пасивною та байдужою. Відсутність почуття відповідальності звільняє людину від необхідності поглиблювати свої відносини чи творчого пошуку нових форм вираження. Таким чином, релігія та Бог стають другорядними, зовнішніми цінностями, які ізольовані від інших сфер життя.

Інтерпретація результатів, отриманих за підшкалами методики є наступною.

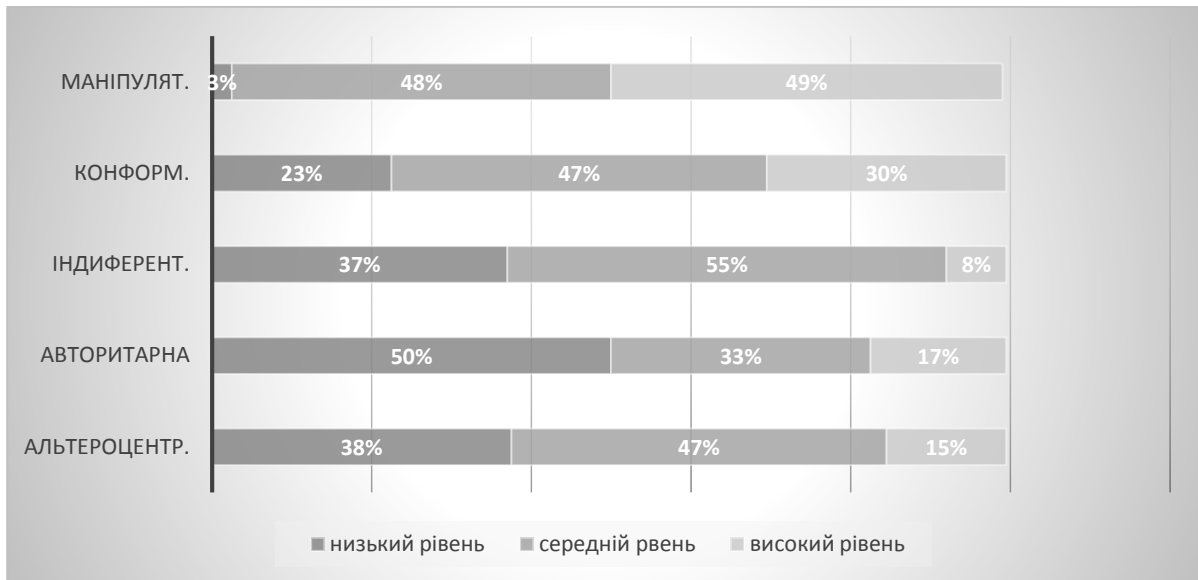
35 % досліджуваних виявили високий рівень показників за підшкалою «Віра», що свідчить про відчуття внутрішнього зв'язку з Богом, який проживається в активному діалозі. Таке ставлення характеризується довірою, повагою і любов'ю.

28 % досліджуваних виявили високий рівень показників за підшкалою «Моральність», що інтерпретується, як мотивування моральної поведінки суто релігійними переконаннями. Релігійні переконання впливають на приймання життєвих рішень, особистий життєвий план.

25 % досліджуваних виявили високий рівень показників за підшкалою «Релігійні практики». Названий прояв характеризує активне ставлення і готовність вдосконалювати власні релігійні знання, що надає особливе відчуття задоволення, незалежно від суспільної думки.

20 % досліджуваних виявили високий рівень показників за підшкалою «Релігійне я», що свідчить про такий тип персональної релігійності, як відчуття близькості з Богом, переконанні у постійному контакті і готовність поглиблювати власне релігійне життя.

Результати, отримані за методикою «Спрямованість особистості у спілкуванні» С.Л. Братченка, відображені в діаграмі на рис. 2

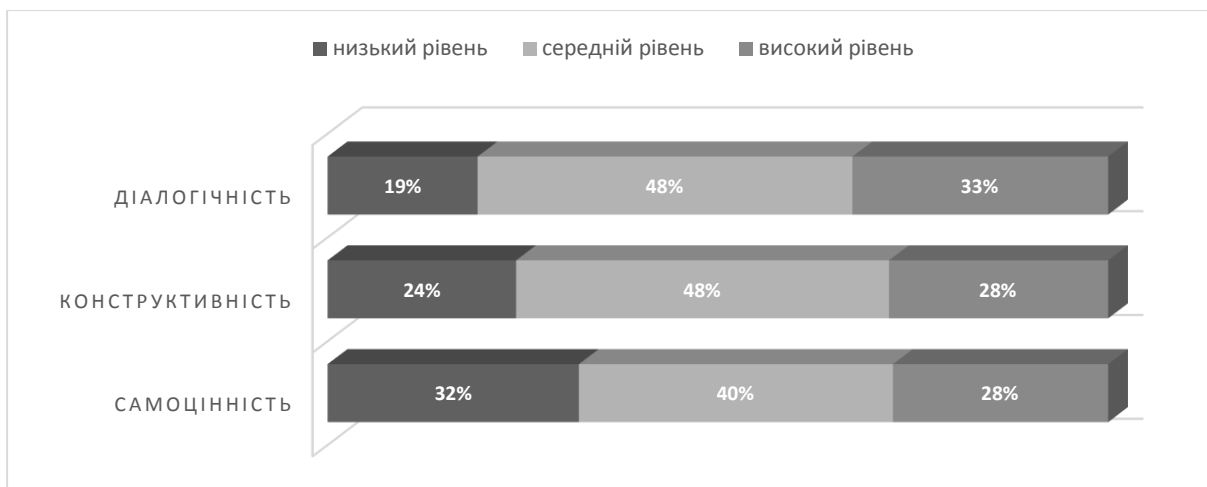
Рис.2 Порівняльна діаграма за шкалами методики «Спрямованість особистості у спілкуванні» С.Л. Братченка (у %)

Отримані результати яскраво свідчать про домінування маніпулятивної та конформної спрямованості особистості у спілкуванні. Маніпулятивна установка характеризує спрямованість на отримання односторонніх вигод від спілкування і ігнорування потреб партнера. Конформістській установці властиве пристосування до позиції партнера, відмова від діалогу, справжнього розуміння і бажання бути почутим; орієнтування на підлеглість сили авторитету. Індиферентна установка (високі показники 8 %) інтерпретується як спрямованість на діловий аспект спілкування і ігнорування особистісного, ціннісного аспекту. Авторитарна і альтероцентриська установки майже рівномірно представлені у названій вибірці у високих показниках. Це протилежні за спрямованістю установки особистості у

спілкуванні - відкрите домінування, пригнічення, придушення (авторитарна) і добровільна центрація на партнері, відмова від власних потребі переконань на користь партнера (альтероцентриська).

Важливо сказати, що всі названі спрямованості особистості включаються у монологічну спрямованість спілкування. Досліджуваним пропонувалось написати свій варіант (не монологічний), якщо пропоновані відповіді не відповідали діяльності. *Жоден* досліджуваний із нашої вибірки не скористався цією можливістю.

Результати виконання методики «Шкала діалогічності міжособистісних стосунків» С.В.Духновського відображені в діаграмі на рис. 3

Рис. 3 Порівняльна діаграма за показниками Шкали діалогічності міжособистісних стосунків С.В. Духновського (дані у %)

Аналіз отриманих даних демонструє загальну тенденцію, властиву вибірці, - середній рівень вияву діалогічності у міжособистісних стосунках. Показники складових діалогічності - самоцінності і конструктивності – майже рівнозначно представлені в високих і середніх рівнях прояву. Конструктивність виступає когнітивною складовою діалогічності, в той час як самоцінність – емоційною. 28 % досліджуваних (високі показники) конструктивно спрямовані в діалозі; установка на досягнення спільних цілей, об’єктивний підхід до проблеми, взаємне обговорення і вибір оптимальної альтернативи. Даний прояв діалогічності

передбачає вміння виражати і відстоювати власні погляди і переконання, а також можливість конфронтації. 28% досліджуваних, відповідно (високі показники), проявляють емоційну складову діалогічності - самоцінність. Даний прояв інтерпретується як переважання інтраперсональних почуттів, впевненості в собі і в своїх силах і можливостях, оптимізм.

Для виявлення можливих взаємозв'язків отриманих даних ми використали кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Пірсона. При аналізі нашої вибірки, яка складалась з 40 осіб ($n = 40$) ми виявили наступні закономірності при рівні значущості $p < 0,001$:

Наявні значимі кореляційні зв'язки всередині методики «Шкала діалогічності» С. В. Духновського. Шкала діалогічності позитивно корелює з шкалами самоцінності ($r = 0,914$) та конструктивності ($r = 0,893$).

Наявні значимі кореляційні зв'язки всередині методики «Шкала персональної релігійності» Р. Яворського. Шкала персональної релігійності позитивно корелює із шкалами віри ($r = 0,828$), моралі ($r = 0,761$), релігійних практик ($r = 0,838$) та релігійного Я ($r = 0,635$). Це свідчить про специфічну спрямованість, а саме релігійність, нашої вибірки.

Проведений емпіричний аналіз специфічності прояву діалогічності на релігійній вибірці досліджуваних дозволяє нам зробити наступні **головні висновки**.

За результатами методики «Шкала персональної релігійності» Р. Яворського визначаємо 25% досліджуваних, які виявляють високий рівень персональної релігійності, що означає переживання надзвичайно близького контакту із Богом, як особистістю, відчуттям цінності цього контакту, повною залученістю власного Я у релігійні відносини. Інтерпретація високих значень, отриманих за шкалами методики (віра 38%, мораль 28%, релігійні практики 25%, релігійне Я - 20%) дозволяє нам передбачати, що поведінка досліджуваних,

спрямованість на міжособистісні стосунки, приймання рішень, особистісний життєвий план тощо визначаються релігійними переконаннями і, скоріше, не залежать від суспільної думки. Метод математичної статистики дозволяє нам говорити про достовірність отриманих результатів.

Дані, отримані в результаті виконання методик, спрямованих на аналіз прояву діалогічності, є суперечливими. Результати методики «Спрямованість особистості у спілкуванні» С.Л.Братченко яскраво засвідчують відсутність діалогічної спрямованості у спілкуванні у досліджуваних нашої вибірки і переважання маніпулятивної, корисливої і комформіської установок. Результати методики «Шкала діалогічності міжособистісних стосунків» С.В. Духновського говорять про наявність діалогічності у міжособистісному спілкуванні досліджуваних, із переважанням показників середнього рівня.

На думку Г.-В. Олпорта, релігія є необхідним інтегратором психіки особистості на основі екзистенційних смислів, здатних вселяти їй життєву наснагу і радість буття. Основним психотерапевтичним ефектом релігії є екзистенційне переживання відчуття безпеки як наслідок переконання в неминучості перемоги добра над злом, життя над смертю. Релігійні переконання зводять до мінімуму рівень екзистенційної тривоги і страху, допомагають людині відчувати себе психологічно стабільною, покладаючись на найвищий Авторитет у вирішенні найважливіших питань буття.

Перспективи використання результатів дослідження полягають у системному дослідженні історіогенезу стилю життя та ціннісно-сміслової сфери релігійної особистості.

Список використаних джерел

1. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики: Автореф. дисс... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Моск. гос. ун-т. – М., 1987. – 32 с.

2. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского [Текст] / Бахтин М.М. – К.: NEXТ,1994. – 317с.
3. Братченко С.Л. Межличностный диалог и его основные атрибуты [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://lib.mgppu.ru/opacunicode/app/webroot/index.php?url=/notices/index/IdNotice:73627/Source>
4. Бубер М. Я и Ты [Электронный ресурс] / М.Бубер // Два образа веры. – М.,1995. – Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/bub/>
5. Виблер В.С. От наукознания к логике культуры. Два философских введения в XXI век [Текст]/ Виблер В.С. – М.: Полит. издат., 1990. – 413 с.
6. Дзоган В.М. Культура діалогу як основна характеристика якості професійного спілкування майбутніх психологів [Електронний ресурс] Режим доступа: <https://www.cuspu.edu.ua/ua/konferentsii-2016-2017-n-r/vseukrainska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiia-psykholohichni-umovy-standovlennia-osobystosti-u-suchasnomu-suspilstvi/prohrama/6222-kultura-dialohu-yak-osnovna-kharakterystyka-yakosti-profesiynoho-spilkuvannya-maybutnikh-psykholohiv>
7. Дьяконов Г.В. Психологія діалогу – наука про психічне, особистісне й духовне буття людини // Наукові студії із соціальної та політичної психології. – 2011. – Вип. 26. – С. 12-21. – Режим доступа: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nssp_2011_26_4
8. Дьяконов Г.В. Психология диалога : теоретико-методологическое исследование. – РВЦ КГПУ, 2006. – 696 с.
9. Кищенко О.А. Диалоговая культура как интегративное системное образование [Электронный ресурс] Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/dialogovaya-kultura-kak-integrativnoe-sistemnoe-obrazovanie/viewer>
10. Клочовський Я.А. Філософія діалогу. – Дух і літера, 2013. – 224 с.

11. Михайлюк І.В. Феномен діалогу: теоретичний аналіз традиційних і сучасних тенденцій дослідження // [Проблеми сучасної психології](#). –2014. – Вип. 26. – С. 428-441. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_26_35
12. Оллпорт Г.В. Личность в психологи [Текст] / Г.В. Оллпорт; [Пер. с англ. И.Ю. Авидон, ред. Л.М. Шпионский]. – М. : «КСП+». – 345 с.
13. Савелюк Н.М. Типи релігійної особистості у психологічних дослідженнях [Електронний ресурс] // Проблеми сучасної психології – Режим доступу: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157775>
14. Стоцький Я. Психологія релігії [Електронний ресурс] // <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/20564/1/>
15. Сущностная характеристика культуры диалога как акмеологического феномена. - М.: Изд-во МААН, 2007. – 263 с.

References transliterated

1. Artem'eva E.Ju. Psychologyja sub'ektyvnoj semantyky: Avtoref. dyss... d-ra psychol. nauk: 19.00.01 / Mosk. gos. un-t. – М., 1987. – 32 s.
2. Bahtyn M.M. Problemi poetyky Dostoevskogo [Tekst] / Bahtyn M.M. – К.: NEXT,1994. – 317s.
3. Bratchenko S.L. Mezhlychnostnij dyalog y ego osnovnie atrybuti [Elektronnyj resurs] – Rezhym dostupu: <http://lib.mgppu.ru/opacunicode/app/webroot/index.php?url=/notices/index/IdNotice:73627/Source>
4. Buber M. Ja i Ty [Elektronnyj resurs] / M.Buber // Dva obraza veri. – М.,1995. – Rezhym dostupu: <http://www.philosophy.ru/library/bub/>
5. Vybler V.S. Ot naukonachenija k logyke kul'turi. Dva fylosofskyh vvedenija v XXI vek [Tekst] / Vybler V.S. – М.: Polyt. yzdat., 1990. – 413 s.
6. Dzhogan V.M. Kul'tura dialogu jak osnovna harakterystyka jakosti profesijnogo spilkuvanija majbutnih psihologiv [Elektronnyj resurs] Rezhym dostupu:

<https://www.cuspu.edu.ua/ua/konferentsii-2016-2017-n-r/vseukrainska-naukovo-praktychna-internet-konferentsiia-psykholohichni-umovy-standovlennia-osobystosti-u-suchasnomu-suspilstvi/prohrama/6222-kultura-dialohu-yak-osnovna-kharakterystyka-yakosti-profesiynoho-spilkuvannya-maybutnikh-psykholohiv>

7. D'jakonov G.V. Psihologija dialogu – nauka pro psihichne, osobystisne j duhovne buttja ljudy ny // Naukovi studii' iz social'noi' ta politychnoi' psihologii'. – 2011. – Vyp. 26. – S. 12-21. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nssp_2011_26_4
8. D'jakonov G.V. Psihologija dyaloga : teoretyko-metodologicheskie issledovanye. – RVC KGPU, 2006. – 696 s.
9. Kyshhenko O.A. Dyalogovaja kul'tura kak yntegratyvnoe systemnoe obrazovanye [Elektronnyj resurs] Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/n/dialogovaya-kultura-kak-integrativnoe-sistemnoe-obrazovanie/viewer>
10. Klochovs'kyj Ja.A. Filosofija dialogu. – Duh i litera, 2013. – 224 s.
11. Myhajljuk I.V. Fenomen dialogu: teoretychnyj analiz tradycijnyh i suchasnyh tendencij doslidzhennja // Problemy suchasnoi' psihologii'. –2014. – Vyp. 26. – S. 428-441. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_26_35
12. Ollport G.V. Lychnost' v psihology [Tekst] / G.V. Ollport; [Per. s angl. Y.Ju. Avydon, red. L.M. Shpyonskyj]. – M. : «KSP+». – 345 s.
13. Saveljuk N.M. Typy religijnoi' osobystosti u psihologichnyh doslidzhennjah [Elektronnyj resurs] // Problemy suchasnoi' psihologii' – Rezhym dostupu: <http://journals.uran.ua/index.php/2227-6246/article/view/157775>
14. Stoc'kyj Ja. Psihologija religii' [Elektronnyj resurs] // <http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/20564/1/>
15. Sushhnostnaja harakterystyka kul'tury dyaloga kak akmeologicheskogo fenomena. – M.: Yzd-vo MAAN, 2007. – 263 s.